

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.2.34>

Nərgiz Axundova

Akademik, AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutu

Orcid 0000-0003-0240-4925

Aydın Əli-Zadə

AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutu, e.i.

ERKƏN ƏRƏB XİLAFƏTİNİN İDARƏÇİLİK SİYASƏTİNDƏ AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB QƏBİLƏÇİLİYİ İLƏ ƏLAQƏLİ PROBLEMLƏR

Açar sözlər: ərəb işğalları, Azərbaycan, ərəb tayfaları, tayfa rəqabəti, idarəçilik, dini təbliğat

Azərbaycanın ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil olması regionun siyasi, sosial və iqtisadi həyatında çox əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Onun idarəçilik sisteminin əsas amillərindən birinə isə ərəb qəbilələri çevrilmiş və onlar inzibati, hərbi və dini sahələrdə əsas rol oynamağa başlamışlar.

Onu da qeyd edək ki, Ərəb Xilafəti yaranmış dövrədən etibarən mövcudluğunu labüd olaraq müşayət etmiş çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi məqsəd kimi qarşısına almaq məcburiyyətində idi. Problemlərin bəzisi əvvəlki “cahiliyyə” dövründən miras keçərək müvəqqəti və ya daim mövcud olmuşsa da, digərləri islam ordularının yürüşləri və islamın yayılmağa (İhtidanın - Ə.A.) başladığı ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanda idarəçiliyin qurulması əsnasında ortaya çıxmışdı. Ərəblər qurduqları Xilafətin ilk əsri boyu, tutduqları keçmiş Bizans və Sasani ərazilərindəki saxladıkları əvvəlki idarəçilik, qəbiləvi rəqabətlərini önə çıxaran “əsabiyyə” ilə uyuşmayaraq daim yaranmış müxtəlif problemləri çözməli olmuşdular. Qədimdən yaranıb orta əsrlər boyu da, ərəblərin yaşamaq uğrunda mücadilə şəbəkəsi olmuş “əsabiyyə” (عصبية - qəbiləvi dayanışma və buradan qaynaqlanmış əminlik, eləcə də nəsəblə bağlı qürur, fəxr - Ə.A.) islam dininin sona qədər tam qalib gələ bilmədiyi və Xilafətin hakimiyyət mərkəzi üçün də, orduların yürüşlərində, idarəçilikdə, müxtəlif məsələlərin çözülməsində nəzərə alınmalı ciddi bir maneə kimi həyatda qalmışdı. Xilafət ordularının tərkibini təşkil etmiş ərəb qəbilələrindən hər birinin İslam dinindən əvvəl qəbilə-

lərarası oturuşmuş münasibətlər müvazinətində qazandığına uyğun müəyyən çəkisi mövcud idi. Qəbilələrin ən ehtişamlıları “cəmacim” – (qafa, kəllə) və “ərha” (dəyirman daşı) kimi epitetlər daşmış olduğundan, onlardan bəzilərinin islam dinini qəbul etmələri də gec çağlarda (məs. Təmmim və Təğlib kimi qəbilələr) baş vermişdi. 640-cı ildə ərəb sərkərdəsi Salman ibn Rabiyanın başçılığı altında başlamış ərəb işğalı bir sıra döyüşlərdən sonra yerli zadəganlarla müqavilələrin imzalanması ilə tamamlandı. Təəssüf ki, ərəblərin ilk yürüşlərindən bəhs edən ərəb müəllifləri işğal olunmuş ərazilərə ərəb qəbilələrinin köçürülməsi haqda demək olar ki məlumat vermirlər. Bunu o faktla izah etmək mümkündür ki, ilkin yürüşlər zamanı ərəblər tutduqları ərazilərdə hərbi qarnizonlar qoyur, irəliyə gəldirdilər. Ölkə tutulandan sonra ordu öz məkanına qaydır, yerinə yenisi gəlirdə Azərbaycanda da əvvəl belə olmuşdu. Ərəb qəbilələrin ölkəyə kütləvi axını isə bir qədər sonra başlamışdı. Tanınmış alim P. Juzenin qeyd etdiyi kimi, ilk köçən ərəblər haqda belə bir fikir də söyləmişdir ki, onlar dövlət tərəfindən təqaüd alan insanlar olub və onlara tutulmuş ərazilərdən torpaq verilib ki, xəzinə bir qədər azad olsun.¹ Beləliklə, bu insanlar müxtəlif tayfalara mənsub olub, həm simali-nizarilərdən, həm də cənubi-qəhtanilərdən. Yaqubi isə göstərir ki, Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsinə qədər nizarilər Azərbaycanda çoxluq təşkil edirdi.²

¹ Жузе П. Материалы по истории Азербайджана. 1940

² Yenə oradan, s. 78

Region Əməvilər xilafətinin tərkibinə daxil oldu. Sonralar, Abbasilər zamanı da, Azərbaycanın idarəçilik sistemi bir qədər dəyişsə də, ərəb valiləri idarəçiliyin mühüm fiqurları olaraq qalmışlar.

Qeyd edək ki, işğaldan sonra ərəb qəbilələri inzibati sistemin vacib hissəsi olmuş və yerli hakimiyyət ənənələrinə təsir etmişlər. Onlar mərkəzi nəzarəti, ərəb hüquqı normalarını, vergi sistemini tətbiq etmiş, valilərin təyinatını həyata keçirmişlər. Valilər vergi yığmaqla yanaşı məhkəmə funksiyalarını da həyata keçirirdilər. Bununla yanaşı ərəblər şəhərlərin inkişafına böyük diqqət yetirir, valilərin iqamətgahları yerləşən Bərdə və Ərdəbili inzibati mərkəzlərə çevirmişlər.

Azərbaycana valilər əsasən Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən olan qureyşilərdən, Tamim, Əzd və Kəlb qəbilələrindən olan ərəblər təyin olunurdu.

Ərəb qəbilələrinin Azərbaycana olmuş yürüşlərində də, aralarındakı ierarxiyaya müvafiq mövcud vəziyyət həm Xilafət mərkəzinin qəbilələr üçün ayıraraq seçmiş olduğu yürüş istiqamətləri ilə, həm də başqa qəbilədən olan şəxsin sərkərdə təyinatı ilə əlaqədar ixtilaf və gərginliklərlə müşayiət edilirdi. Xilafətin möhkəmlənməyə doğru irəlilədiyi erkən dövrdə, yəni Rəşidi xəlifələri və Əməvilərin hakimiyyətinin birinci yarısı ərzində, islam ordularının qurulduğu qəbilə, hətta bəzən yürüş istiqamətinə görə eyni konfederasiya birləşmələrindən ibarət olmuşdu. Azərbaycan Xilafət orduları tərəfindən tutulduqda ərəblər bura keçmişləri, beləki, həm “əsabiyyə”-dən doğmuş qəbilələrarası “cahiliyyə” düşmənçiliyi³, həm də ilk çağlarda mərkəzin əvvəllər “irtidat” (islamlardan çıxıb sonra yenə qayıtmış - Ə.A.) etmiş qəbilələrə olan münasibətinin təzahürü ilə birlikdə gəlmişdilər. Ərəblər arasında Rəbiyə və Mudar birliyinə aid olduqları üçün digərlərinin “əl bədvi”-bədəvilərdən saydıqları qəbilələr öz sərt, yovuşmaz və qaba tutumları ilə (məs. Mudardan olan Təminin adı mənası tünd, sərt, yovuşmaz, məqsədi uğrunda çabalayan deməkdir-Ə.A.) İslam dinini ən gec və mənfəətlərinə görə qəbul etmiş, sonra

da tez irtidat sırasına keçmiş, daha sonra isə “xarici”-liyin əsas nüvə hissəsini təşkil etmişdilər. İlk çağlarda Azərbaycana əsasən ordugah Kufədən yönləndirilən Xilafət orduları tərkibində təminatçıların da digər qəbilələr kimi orada öz məhəllələri mövcud idi. Təhkim hadisəsindən (657-ci il) bir qədər sonra qəbilə Şəbib ibn Rəbiyə Ət-Təmini rəhbərliyində olan 12 minlik qüvvə qismində ordudan ayrılaraq Şəhərə qayıtmağa Hərurə kəndinə toplaşmış⁴ və bu hərəkətlə xariciliyin açıq silahlı mübarizə mərhələsi başlamışdı. Xariciliyin nisbətən daha fəal dövründəki əməlləri Əməvilərin 681-694-cü illər arasındakı ciddi-cəhdləri ilə dağıldığı üçün hərəkətin Xilafət ərazisinin müxtəlif bölgələrinə yayılması daha da genişlənməmişdi. Xaricilər Əməvi hakimiyyətinin qəbilələrə münasibətdəki siyasət xəttinin dəyişilməsindən törəyən zəiflikdən istifadə edərək İraqın şimalındakı Cəzirədə bəzi qəbilələr arasında təbliğatlarını gücləndirmiş ətraf ərazilərə də yayılmağı davam etdirmişdilər.⁵ Yəqubinin məlumatı üzrə Azərbaycandakı mütəqəlliblərdən Mühəllil Ət-Təmini önə çıxaraq, hətta qısa müddətə (təxminən 8-9 il ərzində -Ə.A.) bütün ölkəni öz hakimiyyətinə saxlaya bilmişdi.⁶ Bu məlumatdan biz Mühəllil Ət-Təmini ordusunun xaricilərdən ibarət olduğunu ehtimal edə bilərik, çünki Təmin qəbiləsindən xariciliyin çıxarılması işi hətta Abbasilər dövründə belə tamamlanmamış və qalıqlar halında xariciliyin bəzi müddəalarına müasir günümüzədə də riayət edilir. Yəqubinin məlumatı bizi bəhs edilmiş dövrdə təminatçılardan mütəşəkkil ordunun Azərbaycanda azsaylı olmadığı faktı ilə qarşılaşdırır. Xilafətin daxili siyasətində, “əsabiyyə”-nin hər bir qərar və addımında, xəlifələrin, vilayət valilərinin önündə durmuş olması islam tarixçilərinin əsərlərində əksər hallarda susqunluğa yer verilməsi ilə qarşılaşırıq. Bu səbəbdən hər hansı ərəb mənbəsində təkcə Azərbaycanın tutulmasında və daha sonra idarəçiliyində tətbiq olunmuş siyasətin mümkün izlənilməsi tədqiqatın istiq-

2. المسعودي ابو الحسن بن علي بن الحسين بن علي. مروج الذهب ومعادن الجواهر. الجزء الثاني، مكتبة العصرية بيروت 2005، ص 307

3. الكوفي ابو محمد بن اعثم، كتاب الفتوح، الجزء السابع والثامن، ص 307، بيروت، دارالاضواء، 1411،

4. البيهقي ابو احمد بن دار الصادر الجزء الثاني، بيروت 1995، ص 427، ابو يعقوب بن جعفر بن وهب ابن واضح، تاريخ البيهقي

³ Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı 1989, (kirill əlifb), s167.

mət xəttindən kənara çıxaraq ümumən Xilafətin daxili siyasət tarixinin öyrənilməsi ilə paralelliyi tələb etmişdir. Xilafət tarixinin tədqiqində təsdiqlənmiş həqiqətlərdən biri Raşidi xəlifələrdən Əbubəkir (632-634), Ömər əl Xəttab (634-644) və hakimiyyətinin birinci yarısında Osman ibn Əffan (644-656) tərəfindən də hərbi yürüslərə heyyyət toplanmasında, sərkərdələrin, vilayət valilərinin təyinatında, vergi məmurlarının seçilməsində, “əsabiyyə” nəzərdə tutularaq cənub “qəhtani” ilə şimal “ədnani” qəbilələri arasında müəyyən mütənəsblik tarazlanmasını gözləmiş olmalarıdır. Ərəb ordularının yürüsləri haqqında mənbələrə düşmüş qırıq-kəsik, natamam məlumatların yaratdığı təxmini qənaət üzrə şimalı bədəviləri təşkil etmiş Mudarilər ilə Rəbiyəli qəbilələr İslamdan əvvəl olduğu kimi yayılmağa meyilliliyi göstərərək ərazi tutmaq qayğısında idilər. Cənublu Qəhtanilərin Himyəri birliyinə aid Qudaa, Kəlb, Tənuh kimi qəbilələri isə Cənubi Ərəbistanın İslamdan əvvəlki son siyasi vahidi olmuş Himyəri dövlətinin (er.əv. 115-er.525-ci illəri) irs qalıqlarını hələ də itirmədikləri səbəbi ilə, ənənələrə sadıq olaraq Xilafətin dövlət quruluşunun daxilində olmağa, onun ayaqda qalması üçün yararlıqlarını göstərməyə maraqlı olmuşdular. Xilafətin digər vilayətlərlə yanaşı Azərbaycan idarəçiliyində də “əsabiyyə” ilə əlaqəli mürəkkəb vəziyyətlər yalnız cənub-şimal qəbilələri arasındakı “keçimsizlik”-lə bitməyib, “ədnani”-lərin daxilində Mudar ilə Rəbiyə birliyinin qəbilələri arasındakı düşmənçiliyi də (məs. Rəbiyə birliyinin Qureyş fəallığına qarşı keçmişdən bəslədiyi qısqanclığın xəlifələrdən Osman və Əli zamanlarında kəskin dözümsüzlüyə və nəhayət “xariciliyə” çevrilməsi -Ə.A.) ehtiva etmişdi. Qeyd olunmalıdır ki, ilk üç xəlifədən hər birinin təyinatlarına nəzər saldıqda ənsardan və cənublu qəbilələrdən ordu başçısı və vali vəzifəsi daşıyanları (məs. Azərbaycan nümunəsində xəlifələrdən Ömər əl Xəttab və Osman ibn Əffanın təyinatlarında Huzeyfə ibn əl Yəman və Əşas ibn Qeys əl Kindidən başqa - Ə.A.) müşahidə etmirik. Azərbaycana ilk cənublu valini xəlifə Əli ibn Əbu Talib (656-661) təyin etmişdi. Halbuki ənsarın ilk iki xəlifənin seçimində ciddi müqavimət dirənişsizliyi və Xilafət ordularının tərkibində müəyyən bir hissə kimi, bütün erkən və

sonrakı döyüşlərdə fəallığı mənbələrlə izlənilə bilər. Xilafət mərkəzi, xəlifələrdən Əbubəkirin və Ömər əl Xəttabın qərarları ilə Sasanilərlə müharibənin başlamasına qədər irtidadla ad çıxarmış qəbilə təmsilçilərindən hər hansı birinə orduda (ehtimal ki, hətta yüzbaşı olmağa belə -Ə.A.) yüksək rütbə tutmağa yol verməmişdi.⁷ Xəlifə Ömər əl Xəttab hətta Qadisiyyə döyüşü ilə əlaqəli olaraq sərkərdə Səad Əbu Vəqqasa yazdığı məktubunda Riddə hadisələrində adı keçən şəxslərin yüzbaşı rütbəsi almaması xəbərdarlığını (وكان عمر قد عهد الي سعد الا يولي رؤساء) (اهل الردة علي مائة) vermişdi.⁸ Xilafət ordularının yürüsləri zamanı qəbilələr əmr sahibi qismində cahiliyyə dövründəki kimi, daim üzrlərində öz rəislərini və ya həmqəbiləliklərini görməyə alışdıqından əks hallarda hətta xəlifə Ömərə qarşı çıxmaqdan belə çəkinməmiş və həm yəmənli, həm də mudarlılar Suriyaya, Bəlazurinin məlumatlarındakı qəbilələrin Azərbaycanda torpaq mülkiyyətinə malik olmaq uğrunda canfəşanlıqlarını⁹ nəzərə aldıqda, vətənimizə də yürüş istiqamətləri seçimindəki istəklərindən yalnız onlar üçün irəli sürülən digər imtiyazlı şərtlər müqabilində əl çəkməyə razı olmuşdular¹⁰. Xəlifə Ömər əl Xəttab zamanında Azərbaycana yönəlmiş ərəb ordularının tərkibi cənublu-şimalı bütün qəbilələri özündə təmsil etmişdi. İlk dövrdə Azərbaycana hücum etmiş Xilafət ordularının böyük hissəsi Kufədən çıxıb gəldiyinə görə və bu ordugah şəhərdə Bəlazurinin yazdığı üzrə şərqində yəmənli, qərbində isə nizarlılar məskun edildiyindən¹¹ qoşunlarda da müxtəlif qəbilələr yer almışdılar. Raşidi xəlifələrin qərarlarında qəbilələrarası münasibətləri nəzərə alaraq həssaslıqla hərəkət etmələri köhnə düşmənçiliyi müəyyən qədər müvəqqəti olsa da yatışdırma bilmişdi. Əməvilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə qəbilələrə münasibətdə zamanla tarazlaşdırıcılıq siyasətindən əl çəkil-

⁷ الطبري دار المعارف بمصر 1969, الجزء الثالث, ص 347
ابوجعفر محمد بن جرير. تاريخ الرسل والملوك.

⁸ Yenə orada, s 557.

⁹ البلاذري احمد بن يحيى بن جابر. فتوح البلدان. مؤسسة 459-460 ص
المعارف ببيروت 1987-1407

¹⁰ الطبري . دار المعارف بمصر 1969, الجزء الثالث, ص 460-62
ابوجعفر محمد بن جرير. تاريخ الرسل والملوك

¹¹ البلاذري احمد بن يحيى بن جابر. فتوح البلدان. مؤسسة ص.
المعارف ببيروت 1987-1407, 389-388

diyindən Azərbaycana yönələn orduların tərkibi dəyişməyə başlamışdı. Əməvi Dəməşqi Suriyada və ümumiyyətlə Şamda yəmənli qəbilələrə arxalandığından, Hicaz, Nəcd, Tihamə ilə Yəmənədən gələn rəbiəliylərlə mudariləri İraqa, eləcə də şimalına, yəni Azərbaycanın cənub-qərb həmsərhədində olan Cəzirəyə və buradakı cundlardan da Ərməniyə ilə Azərbaycana və Xorasana yönəldilirdi. Əməvilərin qəbilələrə qeyri-mütənasib yanaşması ilə hərəkət etməsi nəticəsində Cəzirə tədricən “xarici”-liyi ilə tanınmış rəbiəliylərin və mudarilərdən Təmmim qəbiləsinin Xilafətdəki yerləşmə mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Təbəri şimalı və cənublu qəbilələr arasında düşmənçiliyin hətta Bab əl Əbvab kimi suğur sayılmış bir şəhərdə də aparıldığını xəbər verərək bildirmişdir ki, vali Mərvan ibn Məhəmməd xəlifə olmaq uğrundakı mücadiləsi ərəfəsində Dərbəndəki qeyslilərin rəhbərliyinə İshaq ibn Müslüm əl Uqeylini, yəmənliyə rəisliliyinə isə Sabit ibn Nueym əl Cüzamini təyin etmişdi.¹² Yəmənlilər şəhərdə qalmaq istəmədiklərini bildirmiş və Şama gədən Mərvan onları özü ilə aparmalı olmuşdu.¹³ Azərbaycanda Abbasilərin hakimiyyəti dövründəki ərəb qəbilələrinin bir çox hadisələrdəki fəallığının əhəmiyyətini xəbər vermiş əl Yəqubinin məlumatlarına görə ölkədəki məskun qəbilələrin əvvəlki tərkibi Əməvilərin Şamdan fərqli olaraq ayrı bir yerləşdirmə siyasətini tətbiq etmiş olduqlarını göstərir.¹⁴ Ərəb qəbilələrinin sıx məskunlaşdığı İraq Cəzirəsinin Bizans təsir dairəsi ilə xəzər təhlükə mərkəzinə dönmüş Azərbaycan arasında yerləşmiş olmasından qaynaqlanan siyasət özündə Xilafətin qəbilələr üçün tətbiq etdiyi yürüş istiqaməti təyinatı ilə yanaşı, eləcə də Azərbaycana sayca daha çox ərəb ailələri üzvlərinin məskunlaşdırılması tədbirlərini əhatə etmişdi. Ziya Bünyadova görə Azərbaycana sonuncu ərəb axını xəlifə Məmunun (809-813) hakimiyyəti dövründə baş vermiş rəbiəliylərin Arana edilmiş köçü idi.¹⁵

¹² الطبري . دار المعارف بمصر 1965, الجزء السابع, 296ص. ابو جعفر محمد بن جرير تاريخ الرسل والملوك

¹³ Yenə orada, s.297.

¹⁴ اليعقوبي احمد بن ابو يعقوب دار الصادر 1995, الجزء الثاني, 426ص. بن جعفر بن وهب ابن واضح تاريخ اليعقوبي

¹⁵ Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı 1989, (kirill əlifb), s.168

Rəbiyə birliyi qəbilələrinin Arranda ilk ərəb yürüşləri zamanından etibarən möhkəmləndikləri məlumdur.¹⁶ Hətta Sasani və Xilafət tarixinin tədqiqi üçün həddən artıq sonrakı sayılan mənbələrdən birinə görə I Xosrov Ənuşirvanın əmri ilə Dərbənd ətrafı yollarda əmin-amanlığın təmininə Mosul və Cəzirənin digər yerlərindən köçürülmüş ərəb qəbilələrinin mükəlləf¹⁷ olması haqqındakı məlumat türklərin bölgədə əsas güc sayılmasını kiçiltməyə hesablanmışsa da, əksinə bunu bir daha qüvvətləndirmişdir. Rəbiyə birliyinə aid bu qəbilələrin bəzilərinə xristianlıq V əsrin əvvəllərindən etibarən yayılmış idi. Bəzi tədqiqatçıların qənaəti üzrə Azərbaycana göndərilmiş ərəb qəbilələrinin məskunlaşma işinin gedişi Xilafətin digər bölgələrindən daha erkən başlamış və davamlılığı fasiləsiz olaraq hicri üçüncü əsrin birinci onilliyinə kimi sürdüyünə görə bir neçə ərəb döyüşçüləri nəslinin fəaliyyətini əhatə etmiş və ümumi kütləsi Xilafətin digər ərazilərinə köçmüş ərəblərin sıxlığından heç də geridə qalmamışdı.¹⁸ Erkən Ərəb Xilafətini araşdırmış bir çox avropalı tədqiqatçıların qənaətinə görə isə həm Əməvilər, həm də Abbasilər mərkəz üçün təhlükə mənbəyi ola biləcək bir-biri ilə münafiqlik qəbilələrin yürüş istiqamətini bilərəkdən Azərbaycana təyin edirdilər.¹⁹ Lakin bu xüsusda qeyd edilməlidir ki, əgər Əməvilər qəbilələrin yürüş istiqamətlərinin seçimində əsabiyyəyə uyğun hərəkət edirdilərsə, Abbasilər bütün qəbilələri bir-birinin üzərinə salışdırmaq siyasətini yürüdükdülər. Xürrəmilər hərəkətinin Xilafət dayaqlarını sarsıtmasından sonra Azərbaycan ərazilərindəki mütəqəlliblərin fəallığı ilə dirçəlməkdə davam etmiş Rəvvadilər, Şəddadilər dövlətlərinin qurucu sülalələri yəmənli əzd qəbiləsinə, Şirvanşahların əslisi isə Rəbiyənin Məzyədi qoluna mən-

¹⁶ Yenə orada, s. 167.

¹⁷ Əliyeva N.A. Orta əsrlərdə Azərbaycan alimlərinin elmi əlaqələri və tədris fəaliyyəti. Bakı: Turxan NPB, 2015, s.9.

¹⁸ Khalil Athamina. Emevi hilafeti döneminde arap iskanı. SÜİFD, 2000. s. 203-226, 209. -Müəllif Əbu Munzir Hişam ibn Məhəmməd ibn Saib əl Kəlbinin Britaniya Muzeyində Cəmhərətun-nəsəb, əl yazma, №23297, s.144-də olan məlumat əsasında belə bir qənaətə gəlmişdir.

¹⁹ Ламия Кафар-заде. Вопросы раннесредневековой истории Азербайджана в англоязычной историографии. Баку: «Турхан», 2017, s. 107-108.

sub olub öz fəaliyyətlərində həmqəbilələlərinin sanballı bir kütləsinə arxalanmış olmaları, xürrəmilərin məğlubiyyətindən sonra belə ümumən əhalinin ərəblərdən ibarət hissəsinin az olmağını göstərən dəlillərdən biridir.

Onu da qeyd etmək ki, bir çox ərəb qəbilələri Xilafətə qarşı çıxışlarda da iştirak edirdilər 740-ci il xaricilər hərəkatında Aran və Beylağanda yaşayan ərəblər, 816-838 Babək hərəkatında yerli əhali ilə yanaşı vergilərdən və valilərin özbaşnalığından narazı olan ərəb köçkünləri də iştirak edirdilər²⁰. Bu da onu göstərirdi ki, IX əsr üçün Azərbaycanın ərəb əhalisi yerli cəmiyyətin tərkib hissəsinə çevrilmiş və daxili münaqişələrdə də fəal olmuşdu.

Lakin IX əsrin birinci yarısında ərəb zadəganlarının nüfuzu Xilafətdə zəiflədi və türk hərbcilərinin təsiri artmağa başladı. Xəlifə Mamun (813-833), sonra isə Mütəsim (833-842) dövrlərində ərəbləri həm mərkəzdə, həm də əyalətlərdə idarəçilik və hərbi sistemdən uzaqlaşdırılmaq prosesi başladı.²¹

Region üzərində nəzarəti saxlamaq məqsədi ilə, Bərdə, Ərdəbil, Gəncə kimi hərbi qarnizonlar yerləşdirilirdi. Ərdəbil kimi mərkəzi şəhərdə ərəb əsgərlərinin sayı bir neçə minə qədər ola bilərdi.²² Yerli üsyanların, hakim sinfin narazılığının yatırılmasında onlar əsas rol oynayırdılar. Həm də Bizans, Xəzərlərə qarşı yürüslərdə iştirak edən ərəb əsgərləri Xilafətin Qafqazda mövqelərini gücləndirirdilər.

Regionda islamın yayılmasında da ərəb qəbilələrinin rolu böyük olmuşdur. İri şəhərlərdə mədrəsələr, məscidlər, məhkəmələr tikilir, burada islam hüququ (fikh) tədris olunurdu. İslam təlimi yayanlardan biri Azərbaycanın valisi olmuş Bəşər b.Mərvan qeyd olunur.²³ Həm də, öz siyasi ambisiyalarına baxmayaraq, Əbu Müslim əl-Xorasani, islamın Qafqazda möhkəmlənməsinə fəal yardım edirdi. Şeybanilər və Haşimilər üçün müddət dini və hüquqi sahələrdə nüfuz sahibləri olmuşlar. Onu da demək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində erkən isla-

mın bütün ziddiyyətli münaqişələri özünü göstərmişdi. Dağlıq ərazilərdə, yoxsul əhali arasında xaricilər məskən və dəstək tapırdılar.²⁴ Əlinin tərəfdarları da, xüsusən də IX-X əsrlərdə, regiona böyük nüfuz sahiblərinə çevrildi. Şiələrin rolu artmağa başladı, onların təlimi geniş vüsət aldı, lakin sonrakı əsrlərdə sufi hərəkatı təriqətlər arasında ziddiyyətləri yumşaltdı və islamın şərəitə daha uyğunlaşan modelini təklif etdi.

Lakin dini münaqişələrin bir başa siyasi əhəmiyyətləri də mövcud idi. Daimi üsyanlar və qəbilələr arası qarşıdurmalar Bağdadın region üzərində nəzarətini zəiflədirdi və yerli sülalələrin muxtariyyəti artırdı. Şəhərlərdə islamlaşma köhnə etiqadlar daha güclü olan kənd rayonlarından tez baş verirdi.

Beləliklə, ərəb qəbilələri erkən orta əsr Azərbaycanının idarəçilik sistemində həlledici rollardan birini oynayırdı. Onların təsiri həm inzibati, həm hərbi, dini və iqtisadi sahələri də əhatə edirdi və bu, öz növbəsində regionun Xilafətə inteqrasiyasını təmin edirdi. Zaman keçdikcə, Xilafətin mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə baxmayaraq, ərəb sülalələri və nəsiləri ölkənin inkişafına təsir etməyə davam etmişlər. Ərəb dilinin, ərəb mədəniyyətin həyat normalarında, şəhər həyatına öz əksini tapmış və Azərbaycanın tarixidə əsaslı iz qoymuşdur. Tarixi tədqiqatlar göstərir ki, ərəb hakimiyyəti illərində qoyulmuş inzibati və vergi sistemlərinin, məhkəmə təcrübəsinin bir sıra məqamları regionun inkişafına uzunmüddətli təsir etmişdir. Həm də ərəb mədəniyyəti, islam dini bölmənin mədəni və dini mühitinə geniş inteqrasiya olunmuşdu. Ərəb irsi Azərbaycanın tarixi və mədəni görünüşünün ayrılmaz bir hissəsi olaraq qalmışdır.

²⁰ Заходер Б. История восточного средневековья. М. 1950, s.114

²¹ Ətraflı bax: Ахундова Н.Роль тюрков в военно-политической структуре Халифата. Б. 2004

²² Тəbəри.gös.əsər, s.300

²³ Yəne oradan.

²⁴ Yəne oradan, s.309

Summary

Nargiz Akhundova, Aydin Ali-zade

Azerbaijan and issues of Arab tribalism in the politics of early Arab Caliphate

In the Middle Ages Arab tribes played an important role in the history of Azerbaijan. They contributed to the spread of Islam, introduced the Arabic language into religious and scholarly life, and strengthened the regions ties with Caliphate. Their presence influenced cultural and administrative traditions, leaving a lasting impact on the development of Azerbaijani society.

Keywords: *Arab conquest, Azerbaijan, Arab tribes, tribal rivalry, administration, religious propaganda*

Резюме

Наргиз Ахундова, Айдын Али-заде

Азербайджан и проблемы арабского племенного строя в политике раннего Арабского Халифата

В средние века арабские племена сыграли важную роль в истории Азербайджана. Они способствовали распространению ислама, внедрению арабского языка в религиозную жизнь, а также укреплению связей региона с халифатом. Арабское присутствие повлияло на формирование культурных и административных, оставив заметный след в развитии азербайджанского общества.

Ключевые слова: *арабские завоевания, Азербайджан, арабские племена, племенное соперничество, управление, религиозная пропаганда*